

TOTÁLNÍ INSTITUCE

Velké formální organizace ovlivňují v podmínkách moderní společnosti značnou část života prakticky všech občanů. Existuje ovšem zvláštní typ organizací, pro které je charakteristické, že po delší či kratší dobu ovlivňují veškerý život jisté části občanů. Do této kategorie patří například kasárna, vězení a léčebny pro mentálně postižené. Zařízením tohoto druhu věnuje sociologie stoupající pozornost přibližně od počátku čtyřicátých let 20. století. Až do té doby byly zkoumány téměř výlučně jen organizace výrobního typu a řešeny problémy jejich řízení. Rozšíření záběru na různé typy nápravných a léčebných zařízení umožnilo sociologii tematizovat mnohem širě problém formativního působení organizací. Z dnes již nepřehledné literatury uvádíme z praktických důvodů pouze několik odkazů na studie, které stály na počátku těchto směrů výzkumných aktivit.

8.1 Nápravné instituce

Klasickou prací v této oblasti je Clemmerova analýza vězeňské komunity (Clemmer 1940). Autor identifikuje tři statusové skupiny, které vytvářejí sociální stratifikaci vězeňského prostředí: vězeňskou elitu, masu běžných vězňů, opovrhované outsidersy. Analyzuje normativní kódy, jež určují chování příslušníků těchto vrstev, a popisuje kanály mobility mezi nimi.

Dále zkoumá kategorii neformálních vůdců, kteří ovlivňují názory a chování ostatních spoluvězňů. Popisuje rovněž mechanismy, pomocí nichž se vězňové snaží čelit monotonii odosobnělého života uvnitř vězení, a popisuje vzorce vztahů mezi vězni a vězeňským personálem. Rozebírá různé aspekty vězeňské disciplíny a způsoby adaptace na její požadavky u jednotlivých typů vězňů. Všimá si odlišností v postavení i ve způsobu uvažování u nováčků a u zkušených delikventů.

Další vývoj analýzy nápravných institucí pokračoval dvojím směrem. Na straně jedné vzniká množství podrobnějších studií věnovaných těm aspektům vězeňské problematiky, které analyticky rozlišil již Clemmer. Řada studií se zaměřuje na klíčový problém účinnosti trestu a převýchovy, jiné se zabývají

možnostmi alternativního uspořádání života ve vězení ve směru zlidšťování tamějších podmínek. Druhá linie úvah, reprezentovaná především Ervingem Goffmanem, se méně zabývá problémy technické povahy a spíše tematizuje problematiku života v uzavřených ústavech obecně, sleduje psychické a osobnostní dopady tohoto společensky nepřírozeného prostředí na chovance i na personál, zkoumá mechanismy dohledu a disciplinace i obranné reakce chovanců vůči nim. Také tato linie úvah ovšem mohla čerpat řadu motivů z již zmíněné Clemmerovy práce.

Do obecně sociologické a filozofické roviny posunul problémy věznění, dohledu a kontroly francouzský sociolog Michel Foucault (1975). Analyzuje, nakolik se v podmínkách moderní společnosti dohled a kontrola nad jedincem zároveň systematizují a zvnitřňují. Ukazuje podobnosti mezi disciplinací pracovní síly v továrně, ukázkováním dětí ve škole a trestáním vězňů v nápravných zařízeních. Na těchto příkladech demonstruje postupování dohlížecí moci s údajně objektivní a nestrannou vědou a věděním, což právě v podmínkách moderní společnosti vytváří předpoklady pro dříve nemyslitelnou univerzalizaci dohledu a kontroly.

8.2 Vojenské instituce

Rovněž studium vojenských institucí se rozvíjí dvojím směrem. Na jedné straně nalézáme klasické studie analyzující stálou armádu jako specifickou instituci moderní společnosti. Tento směr empirického bádání je systematicky rozvíjen od dob druhé světové války a navazuje na rozsáhlou kolektivní práci amerických sociologů (Stouffer 1949) i na podobně široce koncipované práce pozdější (Janowitz 1960). Postupný vývoj zásad manažerského myšlení se odrazil i v této oblasti důrazem na potřebu rozvinutí nových stylů vedení, jež by snižovaly napětí a zvyšovaly míru identifikace podřízených s úkoly (Selvin 1960). Zároveň právě ve vojenském prostředí v poválečné době prudce nabývá na významnosti konflikt, který je latentně přítomen ve všech typech formálních organizací, a sice konflikt mezi vertikální linií organizační autority (line) a horizontální linií autority expertní (staff). Moderní zbraňové systémy, vyžadující ke svému ovládnutí dříve neobvyklou míru odborné zdatnosti, zvyšují riziko kompetenčních konfliktů mezi podřízenými špičkovými odborníky a vysoce postavenými laiky.

Druhá, z hlediska teorie organizace neméně zajímavá myšlenková linie zkoumá dopad existence vlivných vojenských institucí na okolní společnost. Armáda jako zosobnění státního monopolu na násilí se podstatně liší od většiny organizací, v nichž násilí vystupuje pouze jako náhodný a v principu ne-

legitimní prvek. Vzestup významu armády zejména v době permanentního rizika atomového konfliktu se nutně odráží i v celkovém charakteru života moderní společnosti. Podle Lasswella vede větší destruktivní moc moderních zbraní k „socializaci nebezpečí“, riziko války je ve společnosti distribuováno celoplošně, zdaleka se netýká jen profesní skupiny vojáků (Lasswell 1941). Nejen v průběhu samotných konfliktů, ale stále více i v době míru dochází ke srůstání vojenského a civilního aparátu, vojenská expertiza je vyžadována u všech významnějších politických rozhodnutí. Na druhé straně závislost armády na civilních technologiích a průmyslovém potenciálu země činí z problému obratyschopnosti celospolečenskou záležitost. Zároveň profesionalizace armády reprodukuje zvláštní sociální třídu (či spíše stav) schopnou prosazovat své parciální zájmy na různých úrovních společensky významného rozhodování, a tak fungovat jako jedna z nejvlivnějších mocenských lobby moderní společnosti.

Goffmanovská linie uvažování čerpá především z prvého z obou uvedených zdrojů. Zvláštnosti života v kasárnách vykazují některé společné rysy s režimem věznic a léčeben pro mentálně postižené. Oddělení vojáků od jejich rodin, zvláštní uspořádání života v nich i omezené možnosti toto prostředí opustit ostře kontrastují s parametry běžného civilního života. Goffman se věnuje analýze různých typů odpovědí na tuto stresovou situaci.

8.3 Léčebné instituce

Podobně jako instituce nápravné a vojenské, také nemocnice a zvláště ústavy pro duševně nemocné představují v mnoha ohledech až do nejzazších důsledků dovedené organizační principy, které ve výrobních a správních kontextech vystupují mnohem méně zřetelně.

Zvláštní pozornost z hlediska teorie organizace zasluhují právě ústavy pro duševně choré, neboť v nich bývá v plnosti realizována latentní tendence všech byrokracií – snaha pohlížet na klienty jako na ne zcela plnoprávné, ne zcela vyzpytatelné a určitý odstup vyžadující objekty. Již první velká studie léčeben tohoto typu (pocházející z poloviny čtyřicátých let 20. století, avšak publikovaná teprve o 15 let později) poukazuje na jev označovaný Mertonem jako „přemístění cílů“. V ústavech pro choromyslné jsou léčebné cíle velmi často zaměňovány za cíl jiný, tyto instituce slouží především ke hlídání chovanců (Dunham, Weinberg 1960). K podobným závěrům dospívá i jedna z prvních případových studií v této oblasti studující jedno státní zařízení pro choromyslné na území Texasu (Belknap 1956).

Existují výrazné paralely ve vývoji pohledu sociologie na zaměstnance úřadů a továren a na pacienty léčebných zařízení. Ještě v první polovině pa-

desátých let 20. století se tyto studie věnovaly zcela taylorovsky testování míry výkonnosti organizací při léčení pacientů. Zjišťovaly, že zvláště velké léčebny pro mentálně postižené vykazují výraznou neúčinnost při sledování svých manifestních cílů. Dochází v nich k již zmíněnému „přemístování cílů“. Jejich hlavním úkolem se stává dohled, kontrola, což bývá doprovázeno poskytováním pouze minimální péče. Vesměs se jedná o aktivity, které mají nízký sociální status. Tato okolnost, ve spojení s chronickým nedostatkem financí obvyklým u zařízení ekonomicky neproduktivních, vede k tomu, že podobné ústavy přitahují zpravidla nízce motivovaný a méně kvalitní personál. To zpětně negativně ovlivňuje charakter poskytované péče, která se mění v pouhý symbol legitimizující fakticky zcela odlišné aktivity zařízení.

Proces „přemístění cílů“ vyvolal zájem o studium kontraproduktivity organizací. Americká sociální psychologie od konce čtyřicátých let 20. století upozorňuje na skutečnost, že mentálně choří pacienti jsou umísťováni do prostředí, které stále znovu vyvolává příznaky jejich choroby. Léčebny jsou tak samy zčásti zodpovědné za rozvoj chorob, na což upozorňoval ostatně již před více než sto lety jeden z klasiků psychiatrie Scipion Pinel. V nenormálním prostředí lze stěží očekávat rozvoj normálního jednání.

Sociologové doporučují nechat se inspirovat Hawthornským experimentem: Již pouhé projevení zájmu o pacienty a zvýšení komunikace s nimi může mít blahodárné účinky. Pronikání trendu „human relations“ má v oblasti léčebných zařízení analogický dopad jako v oblasti zařízení nápravných či v oblasti institucí vojenských. Smyslem zaváděných opatření je zmírňovat napětí mezi chovanci a personálem, rozšiřovat účast chovanců na chodu organizace.

Vznikají studie pojednávající o léčebnách pro mentálně choré, které mezi prvními zavedly humánnější zacházení s pacienty (Caudill 1958). Na ně pak navazuje známý sociální psycholog R. N. Rapoport svou studií o komunitě v roli lékaře (Rapoport 1960). Navrhuje organizovat nemocniční zařízení jako pospolitost, jejíž každý člen bude moci přinést určitý vklad pro vytvoření prostředí, jež bude mít již samo určité léčivé účinky.

K tomu je zapotřebí, podle Rapoport, demokratizovat léčebné instituce, tak aby v nich i pacienti měli jistá práva a mohli přebírat určitou zodpovědnost. Zároveň zdůrazňuje požadavek Kurta Lewina po větší míře permisivity, tedy po nahrazení striktní disciplíny liberálnějším přístupem a připuštěním diskuse. Kromě požadavku komunalismu, který újeji spojí každodenní svět pacientů a personálu, trvá na principu konfrontace s realitou, tedy propojení dění uvnitř léčebné komunity se sledováním dění ve vnějším světě, který již nemá být ignorován.

Podobně jako v případě nápravných zařízení také do oblasti analýzy zařízení pro mentálně choré vstoupil výrazně svými úvahami Michel Foucault. Ve své práci o dějinách šílenství (1961) se zabývá vznikem moderní kategorizace šílenství, která stála u zrodu léčebných technik, jež v sobě skrývají leccos z potlačujícího potenciálu všudypřítomné moderní moci.

8.4 Přínos Ervinga Goffmana

Jakousi teorii středního dosahu poskytující vhodný rámec pro analýzu všech zmíněných typů zařízení představuje Goffmanův koncept „totální instituce“. Tímto termínem americký sociolog označuje ty organizace, které vytvářejí pro své členy prostředí, jež se v zásadním ohledu liší od životního světa, tak jak je znám běžným občanům moderní společnosti. Goffman definuje totální instituci jako místo, jež slouží současně jako bydliště i pracoviště a v němž větší počet podobně situovaných jedinců oddělených na delší dobu od vnější společnosti kolektivně realizuje navenek uzavřený a formálně spravovaný způsob života (Goffman 1961).

Jestliže každá organizace si pro sebe nárokuje určitou část kapacit a času svých členů, totální instituce se vyznačují tím, že jejich nároky jsou v tomto ohledu maximální. Goffmana přitom především zajímá formování struktury osobnosti v těchto extrémních organizačních podmínkách.

Rozlišuje následující skupiny totálních institucí: Jednak jsou to instituce ustavené za účelem péče o ty, o nichž se soudí, že se o sebe sami postarat nedokáží (lidé přestárlí, sirotci, osoby silně tělesně či mentálně handicapované atd.). Dále jsou to zařízení pro osoby, které o sebe pečovat nedokáží, a navíc mohou být z různých důvodů pro společnost rizikové (např. lidé trpící nakažlivými chorobami). Jiný případ představují instituce zřízené kvůli ochraně společnosti před nebezpečnými osobami. Zde nejde o blaho chovanců, nýbrž o ochranu druhých (vězení, ústavy pro převýchovu nezletilých, agresivních šílenců atd.). K tomu přistupují zařízení pro realizaci určitých technických záležitostí souvisejících s provozem společnosti (kasárna, námořní loď, internátní školy apod.). A nakonec jsou zde zařízení, jež mají umožnit svým obyvatelům stáhnout se ze světa do zvláštního chráněného prostředí (kláštery a azyly nejrůznějšího druhu).

Hlavním společným rysem všech těchto zařízení je, že spojují pod jednou střechou činnosti, jež bývají v podmínkách moderní společnosti provozovány odděleně a na různých místech – spánek, práce a volnočasové aktivity. V totálních institucích jsou všechny činnosti provozovány nejen v tomtož prostoru, ale i pod dozorem téže autority, což je právě v podmínkách moderní

společnosti další silně neobvyklý rys. Soubor těchto aktivit je provozován za přítomnosti druhých osob, přičemž na všechny tyto osoby je pohlíženo v principu stejně. Všechny činnosti jsou prováděny podle přesně stanoveného a pro všechny přísně závazného rozpisu. Všechny mají svým způsobem přispívat k naplnění oficiálního cíle organizace, ať již je jím trest a náprava delikventů, zvyšování bojeschopnosti armády, či léčba tělesné anebo mentálně postižených.

Právě organizované naplňování mnoha odlišných potřeb velkého počtu lidí v rámci byrokratické organizace a pomocí jejich specifických prostředků považuje Goffman za klíčový znak totálních institucí. Tyto instituce jsou jakýmsi sociálním hybridem: částečně jsou formálními organizacemi, částečně sídelními komunitami. Jsou to zařízení specializovaná na změnu osobnosti. Každé z nich představuje určitý sociální experiment ukazující, co lze učinit s individuální psychikou.

Z tohoto vymezení a uspořádání plynou další závažné důsledky: proti sobě stojí chovanci ústavu a personál, dvě zcela zřetelně oddělené skupiny, které na sebe pohlížejí skrze hostilní stereotypy. Vládne mezi nimi velká sociální distance, neexistuje prakticky žádná mobilita, jejich vzájemné chování je přísně reglementováno, což jen dále posiluje antagonistické stereotypy na obou stranách.

Totální instituce přejímají veškerou zodpovědnost za své chovance po celý čas jejich pobytu. Jejich dohled se neomezuje na oblast pracovních aktivit, jak je to běžné v moderních společnostech. Život v nich je neslučitelný se dvěma podstatnými rysy moderní společnosti: neexistuje zde svobodný smluvně uzavřený kontrakt vymezující vztah mezi odvedenou prací a získanou odměnou. Všechny aktivity včetně pracovních mohou být v různé míře vynucovány. Nenacházíme zde instituci rodinného života a soukromí domácnosti. Pracovní kontakt i vedení vlastní domácnosti je umožněno pouze personálu, což dále zvyrazňuje rozdíly mezi oběma skupinami a nesouměřitelnost jejich statusu.

Všechny totální instituce vytvářejí a udržují zvláštní druh napětí mezi domovským světem, z něhož chovanci přicházejí, a světem instituce. Tohoto trvalého napětí využívají jako významné strategie při zvládnání a tvarování těch, kdo v nich žijí. Nepřekročitelná bariéra, kterou tyto instituce kladou mezi chovance a vnější svět, je mimo jiné zbavuje možnosti měnit své role v průběhu všedního dne. Tím ochuzuje jejich Já a oklešťuje jejich sociální status. Zároveň jim odebírá vše, co by jim mohlo připomenout jejich bývalou identitu.

Goffman popisuje, jakými způsoby totální instituce potlačují v nově přichozích jejich koncepci sebe sama, kterou si vyvinuli ve svém domovském

světě. V této souvislosti analyzuje především mechanismy procesu mortifikace, jemuž jsou nově přichozí podrobováni.

Šok ze ztráty dřívějších rolí je doprovázen systematickým zbavováním vlastní tváře. Navenek se tato standardizace projevuje mimo jiné ostříháním, přidělením čísla, vážením, dezinfikováním a přidělením povinného ústavního stejnokroje. Účelem všech těchto procedur je navodit „civilní smrt“ nově přichozích. Ti jsou tvarováni do podoby objektů, které mohou být snadno vloženy do již připravené administrativní mašinerie, kde budou opracovávaní podle rutinních předpisů. Často jsou nově přichozí zbaveni svého plného občanského jména, tedy vlastnictví, které je mimořádně důležité pro udržení osobní identity. Po dobu pobytu přechází i jejich vlastní vizáž do majetku instituce.

Jsou přervány rodinné, profesní i občanské svazky a namísto nich dosazen stigmatizovaný status. Skrze kolektivní načasování všech denních aktivit jsou eliminovány možné oblasti osobního rozhodování. Jsou přerženy či alespoň vážně narušeny kanály komunikace s vnějším světem. Je vyžadován naprostý respekt vůči personálu, nejednou doprovázený vnučenými vzorci úcty. Nutnost žádat o povolení každé drobnosti uvádí chovance do permissivní pozice nepřírozené pro dospělé jedince.

Všechny tyto a mnohé další umrtvovací praktiky, jež jsou koordinovaným útokem na civilní Já chovance, bývají zdůvodňovány čistě pragmaticky. V léčebnách pro mentálně nemocné jsou zdůvodněny ochranou pacienta před druhými i před sebou samým, ve vězení jsou vydávány za součást trestu a za nástroj převýchovy, v prostředí náboženských organizací jsou zdůvodněny potřebou duchovní očisty, již má být dosaženo skrze disciplinizaci těla. Často se jedná pouze o zpětné racionalizace snahy seřadit denní aktivity velkého počtu osob na malém prostoru při použití minima organizačních zdrojů.

Tím je do chodu uveden další z mechanismů umrtvování osobnosti. Člověku je zabráněno, aby své tělo, jednání a dokonce i myšlení mohl držet stranou kontaktu s cizími osobami a věcmi. Nikdy není zcela sám, vždy je buď přímo vystaven pohledům druhých, anebo nemůže tuto možnost alespoň vyloučit. V tomto směru působí také rutinní kontroly a inspekce prováděné v zařízeních. Soukromí chovanců je tak zcela eliminováno. Výměnou za předměty, jež drželi dříve ve svém osobním vlastnictví, mají propůjčeny uniformní věci instituce. Je na nich vyznačeno, že náleží instituci, a pravidelně jsou měněny, jako kdyby měly být dezinfikovány od nabyté identifikace.

Dochází i k dalším formám profanace. Je narušena informační ochrana ve všech věcech týkajících se osobnosti chovanců. Jsou propracovány metody zjišťování údajů o nich, včetně těch kompromitujících. Za tímto účelem bývají

institucionalizovány různé formy zpovědi. Chovanec naopak nemá možnost získávat žádné informace týkající se rozhodování o jeho vlastních osudech.

Systematicky jsou atakovány a penalizovány všechny pokusy bránit zbytky dřívější osobnosti a vlastní důstojnosti. Právě tyto obranné reakce se stávají předním cílem útoků. V chovanci je živen pocit, že každý odpor je již předem marný, nesmyslný a bezvýhodný. Teprve v tomto bodě vzniká pravá bezmocnost, proces umrtvování osobnosti je ukončen.

Mocenské vztahy uvnitř totálních institucí vykazují několik zvláštností. Především zde existuje právo každého příslušníka aparátu organizace disciplinovat každého chovance. V moderní společnosti vně totálních ústavů existuje podobný vztah jedině mezi policií a občany, kteří se dopustili určitého přestupku. Dále zde platí, že sankce lze udělovat za velmi široké spektrum projevů až po nepředpisové oblečení, stravovací způsoby a podobně. A konečně, nevhodné chování v jedné oblasti může být penalizováno v jakékoliv jiné oblasti. Výsledkem je maximalizace příležitostí pro udělení trestů a hustá síť zákazů a příkazů, která obepíná veškerý život chovanců a přibližuje pozici těchto dospělých lidí situaci dítěte. Výrazně omezuje míru jejich kontroly nad každodenním prostředím ve srovnání s běžným standardem, jenž je samozřejmostí mimo zdi ústavů. Nadměrný počet všudypřítomných pravidel způsobuje, že chovanci, zvláště nově příchozí, žijí v chronické úzkosti z důsledků jejich možného překročení.

Podobně jako v procesu systematického umrtvování osobnosti, také v případě systému zákazů a pravidel narušují totální instituce především to jednání, které v běžné společnosti slouží jednotlivcům k tomu, aby si sami před sebou i před druhými potvrdili, že mají jistou kontrolu nad svým prostředím, tedy že jsou autonomními a zodpovědnými bytostmi. V podmínkách totálních institucí jsou naopak zpravidla potlačovány i jen zcela okrajové projevy autonomního chování. V mnoha totálních institucích existuje snaha přimět chovance k aktivní účasti na destrukci své dřívější osobnosti (nováčky v kasárnách, novici v kláštřích apod.).

Zatímco proces mortifikace osobnosti pokračuje, chovanci začínají přijímat formální i neformální instrukce o existenci systému ústavních privilegií. Kolem tohoto systému mohou začít krystalizovat prvky jejich osobnostní restrukturalizace.

Goffman rozlišuje tři základní okruhy privilegií, jež mají osobnostní restrukturalizaci chovanců usnadnit. Především je to znalost pravidel, jež jsou v novém prostředí vyžadována a jež jsou novicům postupně sdělována již od přijímací procedury. Jejich znalost zvýhodňuje ty chovance, kteří si je dokáží pružně osvojit, neboť redukuje oblasti nejistoty, ve kterých lze očekávat tresty

za nevhodné chování. Jinou formu privilegií představuje systém drobných odměn za příkladnou poslušnost vůči personálu. Tyto odměny mají často podobu samozřejmostí života za zdmi ústavů (cigareta, drobné přilepšení, možnost kontaktu s okolím apod.). Právě kolem těchto drobných privilegií, která chovancům připomínají venkovní svět, je soustředěno vytváření přijatelného světa uvnitř institucí. A konečně poslední sadou privilegií je znalost forem trestu, který může mít podobu odebrání odměn a privilegií. Také tato znalost umožňuje zlepšit orientaci uvnitř organizace, a tím i šance na uspokojivé přežití.

V konfrontaci s mechanismy umrtvujícími osobnost a s využitím určitých prvků systému privilegií mohou chovanci individuálně volit několik strategií adaptace na existující podmínky. Goffman rozeznává následující hlavní způsoby adaptace:

Regrese. Spočívá ve stažení se do sebe, což je vnitřní, subjektivní forma útěku z nepříjemné reality. Tato strategie se vyznačuje minimální komunikací s druhými, je pokusem uchránit si svůj vnitřní svět jako realitu primárního významu a bagatelizovat realitu skutečnou.

Rebelie. Znamená odmítnutí spolupráce s personálem, vzpouru proti zákonům a ignorování pravidel totální instituce. Bývá zpravidla první reakcí na nové poměry, po prvních sankcích často přechází ve formu regrese.

Kolonizace. Chovanec se snaží zařadit si v podmínkách totální instituce relativně spokojenou existenci s maximem dosažitelných výhod. Z místních zdrojů a pomocí omezených prostředků, které má k dispozici, buduje pro sebe co největší pohodlí. Každá snaha o humanizaci prostředí totálních institucí podporuje tento postoj.

Konverze. Chovanec přejímá optiku personálu jak v pohledu na druhé, tak také sám na sebe. Spolupracuje iniciativně s personálem, a to třeba i na úkor svých kolegů.

Chovanci zpravidla kombinují popsané postoje takovým způsobem, aby vyšli z prostředí totální instituce co nejméně fyzicky a psychicky poškozeni. Všechny tyto strategie i jejich různé kombinace jim mají napomoci zvládat napětí mezi domovským světem a světem totální instituce.

Goffman konstatuje, že platnost popisovaných mechanismů mortifikace, systému privilegií i způsobů adaptace se liší podle typu instituce. Ten variuje mimo jiné v závislosti na způsobu rekrutace chovanců a na stupni své propustnosti. Způsob rekrutace má různé podoby: od nedobrovolného vstupu (vězení, pracovní tábory, léčebny pro mentálně postižené) až po zcela dobro-

volný (kláštery). Někde uprostřed jsou pak situována kasárna jakožto instituce kvazidobrovolná, která prezentuje nucený pobyt jako čestnou službu, nikoli jako trest.

Goffman klade důraz na nezamýšlené vedlejší účinky převýchovy provozované v podmínkách totálních institucí. Tyto ústavy často ve své ideologii prohlašují za svůj cíl vybudování či posílení seberegulačních schopností u svých chovanců. Způsob, jakým jsou tyto instituce provozovány, způsob, jakým pohlížejí na své chovance a jakým přeformovávají jejich osobnosti, je však právě tomuto cíli naprosto vzdálen. Nezanedbatelná část totálních institucí slouží jako pouhé odkládiště problémových lidí. Veřejnosti jsou však prezentovány jako zcela racionálně fungující organizace efektivně naplňující své oficiálně schválené cíle. Jestliže totální instituce nějakým způsobem tvarují osobnosti svých chovanců, pak to rozhodně není tím směrem, o němž samy hovoří jako o žádoucím.

Kapitola 9

BYROKRACIE

Prvý, kdo použil termínu „byrokracie“, byl francouzský ekonom-fyziokrat Vincent de Gournay. Měl tak učinit roku 1745. Od té doby sdílí tento termín osud snad všech pojmů užívaných ve společenských vědách. Různí autoři mu přidělují významy často značně odlišné, žurnalistická praxe a intuice politiků přispívají k dalšímu zamlžení již tak nejasného obsahu. V odborné sociologické literatuře patří k nejužšímu Bendixovo vymezení byrokracie a byrokratizace, které respektuje linii weberovskou (Bendix 1947, 1977). Často bývá citováno také Mertonovo klasické vymezení byrokratické osobnosti (Etzioni 1961b). K méně známým, ale zdařilým pokusům o vymezení tohoto fenoménu patří však také například (Selznick 1943; Page 1946; Sauvy 1956; Hall 1963; Mouzelis 1967; Schluchter 1972; Meyer 1972; Meyer, Brown 1977). V rámci české sociologie se o totéž pokusili především (Mertl 1937) a (Fibich 1967).

Nejčastěji bývá termín „byrokracie“ spojován se třemi značně odlišnými okruhy významů:

1. Politologie rozumí pod „byrokracií“ vládu uskutečňovanou skrze úřady, skrze státní aparát složený ze jmenovaných, a nikoli volených činitelů, organizovaný hierarchicky a formálně závislý na držitelích legitimní moci. Jedná se o vládu regulovanou sice zákony, avšak připouštějící jen minimální účast občanů na řízení veřejných záležitostí. Alternativní uspořádání předpokládá jistou decentralizaci státní správy a doprovodné zvýšení úlohy volených zástupců občanů, především na úrovni lokální a regionální samosprávy.

2. V sociologii a v historických vědách se, do značné míry pod vlivem díla Maxe Webera, rozumí byrokratizací snaha o racionalizaci kolektivních aktivit spočívající ve vytváření velkých výrobních i nevýrobních organizací a právních systémů, které jsou řízeny pomocí neosobních pravidel. Alternativou moderní byrokracie v tomto slova smyslu by byl návrat k historicky ranějším formám organizace správních i produkčních aktivit, tedy v terminologii Maxe Webera návrat k patrimoniálním či dokonce patriarchálním formám panství. Byrokracie v tomto čistě technickém smyslu může být nahrazena jediné vládou neodborných diletantů, neprofesionálů.